

POZITIVIZMUS AKO REDUKCIONISTICKÁ METODOLÓGIA VEDECKÉHO POZNANIA

JÚLIUS ŠVIHRAN, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

V krátkom diskusnom príspevku nemožno podať dôkladný výklad uvedenej problematiky, a preto ukážeme len na niektoré základné východiská a protirečenia pozitivistickej koncepcie vedeckého poznania v konfrontácii so súčasným marxistickým chápaním.

Vo svojich raných prácach podávajú novopozitivisti svojráznu koncepciu vedeckého a filozofického poznania, ktorá aj napriek tomu, že odvtedy uplynulo niekoľko desaťročí a sami pozitivisti neskôr niektoré svoje názory „liberalizovali“ a korigovali, nestráca svoju aktuálnosť najmä preto, že sa s ohlasmi a vplyvom týchto názorov stretávame neraz ešte aj dnes.

Jedným zo základných princípov pozitivistickej metodológie je princíp verifikovateľnosti, podľa ktorého s výnimkou formálnych viet epistemický zmysel majú len tie termíny a výroky, ktoré sú v princípe verifikovateľné, pričom rozlišujú priamu a nepriamu verifikáciu, ktorú chápu ako overovanie na základe vnímania a skúsenosti.

Význam dôkladného overovania platnosti vedeckých poznatkov, ich starostlivú konfrontáciu s údajmi pozorovania, s výsledkami meraní a experimentov môže popierať len ignorant. Nemožno však súhlasiť s tým, ako tento princíp formulujú a používajú pozitivisti. Zmysel termínu či výroku sa totiž zriedka vyčerpáva bezprostrednou skúsenosťou; prekračuje ju tým, že v sebe zahrňuje aj prvky zovšeobecňovania, abstrakcie, klasifikácie, prvky systémového prístupu k skutočnosti. V podaní pozitivistov sa verifikácia koniec-koncov opiera o elementárne zážitky jednotlivca, a tým nadobúda privátny, introspektívny charakter, od ktorého vedie zdĺhavá cesta k hodnoverným, záväzným a všeobecne platným poznatkom. Sami pozitivisti sa radi dištancujú od psychologizmu a k introspekcii zaujímajú nedôverčivé stanovisko. Diskusie, ktoré sa rozvinuli okolo tzv. protokolárnych viet medzi samými predstaviteľmi logického empirizmu tiež ukázali, že ich metodologické východisko nie je také pevné a spoľahlivé, ako sa nazdávali.

Problematickou sa ukázala aj sama pozitivistická formulácia verifikácie. Podľa pozitivistov nemôže byť tento princíp efektívny v prirodzenom jazyku pre jeho vágnosť. Vo formalizovaných jazykoch zas nemá miesto, pretože tieto patria do sféry analytických viet. Ďalej vysvitlo, že princípu verifikácie nemožno priznať status empirického zovšeobecnenia ani analytickej vety, ale ide skôr o metodologickú direktívu, ktorá má v tomto ohľade podobný charakter ako etické normy,

ktorým pozitivistí upierajú epistemický zmysel a zaraďujú ich do metafyziky.

V pozitivistickej koncepcii vedeckého poznania nachádzame ostrú deliacu čiaru medzi formálnymi, analytickými, od skúsenosti nezávislými vetami matematiky a logiky na jednej strane a empirickými vetami ostatných vied na druhej strane. Pod dojomom a vplyvom prác Hilberta, Russella, Whiteheada a ďalších uplatňujú používanie formálnych metód v empirických vedách a rozvíjajú matematickú logiku, od ktorej si sľubujú exaktné riešenie azda všetkých filozofických problémov.

V tomto období sa stáva pre pozitivistov logická syntax jazyka vedy, chápaná ako formálny rozbor vedeckých výrokov bez prihliadania na ich zmysel, jedinou legitímnou metódou filozofovania. Keďže podľa nich materiálny modus reči privádza k mnohým sporom a nejasnostiam, treba ho nahradiť formálnym idiomom, ktorý hovorením o predmetoch, dejoch a udalostiach nahradí hovorením o výrazoch, formulách a kalkuloch. Podľa ortodoxného pozitivistu z tohto obdobia tvrdenie, že svet jestvuje nezávisle od ľudského vedomia, je pseudotvrdenie materiálneho spôsobu vyjadrovania, ktoré nemá poznávací zmysel a ktoré treba nahradiť inými výrazmi v rámci formálneho idiomu. Carnap v tomto období výslovne hovorí, že výroky o pseudoobjektoch treba „preložiť“ do formálneho idiomu.

Takýto výklad je v rozpore s pohybom a napredovaním vedeckého poznania, ale aj s inými zložkami samej pozitivistickej doktríny. Veď vo vede ide aj o to, či napr. atómy, elektróny, gravitačné vlny, kvarky reálne existujú. O tom sa presvedčíme nie formálnou analýzou jazyka, ale dôkladným rozborom celého komplexu údajov, pozorovaní, meraní experimentov, fyzikálnych zákonov. Voľba „entít“ teoretického jazyka vedy nie je totiž len otázkou vkusu, jednoduchosti, opisu či konvencie, ale zásadnou otázkou adekvátnosti nášho teoretického poznania k realite.

Trhliny v pozitivistickej koncepcii spôsobujú aj ďalšie okolnosti. Niektorí pozitivisticky orientovaní autori pojem zmyslu či významu výrazu pokladajú za abstraktnú entitu, za nejasný pojem, ktorého používanie vedie k nejasnostiam, a preto je výhodnejšie ho vylúčiť. Uznáva sa síce, že výrazy majú svoje denotáty, referenciu, svoje zameranie na predmety a deje, no ak sa vonkajší svet vyhlasuje za pseudoobjekt, potom sa celá sústava znakov pohybuje v kruhu subjektívnej skúsenosti, konvenčných pravidiel či formálnych operácií bez kontaktu s praxou a s reálnym svetom.

V takomto chápaní sa stáva problematickým nielen vzájomné porozumievanie a činnosť ľudí, ale aj objektivita a platnosť vedeckých poznatkov. Bez prihliadania na objektívne zákonitosti, na rôzne možnosti riešenia je nemysliteľná cieľavedomá činnosť. A práve k takýmto dôsledkom vedie vyhlasovanie objektívnej nevyhnutnosti za metafyzické

tvrdenie bez epistemického obsahu a úporná snaha prekladať aj kategóriu príčinnosti a iné do formálneho spôsobu vyjadrovania.

Princíp verifikácie v pozitivistickom chápaní pôsobil negatívne najmä na spoločenské vedy. Nemáme na mysli len to, že tvrdeniam etiky a teórii hodnôt sa upieral epistemický význam a celá táto oblasť sa zaraďovala do „metafyziky“. Úzke chápanie verifikácie vedie k ťažkostiam pri interpretácii takých výrokov ako napr. India bola kedysi anglickou kolóniou, Slovensko trpelo kedysi vpádmi Tatárov a Turkov, v súčasnosti žije na zemeguli štyri miliardy obyvateľov. V rámci pozitivistickej koncepcie je nemožné objasniť hodnovernosť tvrdení o Veľkomoravskej ríši, o ríši Trákov, Chetitov, o grécko-perzských vojnách a pod. O dávno minulých udalostiach získavame poznatky zložitými postupmi na základe zachovaných hmotných a písomných pamiatok. Pritom bez prihliadania na hospodárske a kultúrne pomery dávnych národov, bez akého-takého preniknutia do ich zmýšľania, tradícií a nazerania na svet nie je možné primerane objasniť priebeh historických udalostí.

Carnap vo svojich raných prácach síce pripúšťa oprávnenosť empirického výskumu správania sa ľudí, no odmieta hodnotenie a normatívne výroky o tom, čo je dobré, čo zlé, čo je spravodlivé s odôvodnením, že za takýmito vetami sa skrývajú želania a rozkazy. Želania, rozkazy a hodnotenia nás však sprevádzajú po celý život. Činnosť podnikov, inštitúcií, práca, výroba, výchova, skrátka život v civilizovanej spoločnosti je ustavične regulovaný normami, predpismi, nariadeniami, písanými i nepísanými zákonmi. Spoločenská činnosť ľudí je preniknutá hodnotením na každom kroku. Potraviny, šatstvo, bývanie, cestovanie, peniaze, kultúrne a politické podujatia, to všetko je výsledkom hodnotovo orientovanej činnosti sociálne organizovaných ľudí. Bez osvojenia si istých hodnôt a pravidiel nie je možná aktívna účasť na živote a práci v spoločnosti, nie je možné bojovať proti nežiadúcim javom.

Hoci vo svojich prácach o rozhodovaní používajú pozitivisti aj termíny ako zisk, strata, užitočnosť a mnohé iné, nerešpektovali dostatočne to, že rozhodovanie ľudí vychádza z ich potrieb a záujmov, že v rozhodovaní implicitne alebo explicitne ide o ciele, prostriedky a hodnoty, o využívanie informácií, o konfrontáciu dosiahnutých výsledkov s vynaloženou energiou a prostriedkami.

Pri objasňovaní epistemickej povahy teoretických termínov viedol úzko chápaný princíp verifikácie k hľadaniu vzťahov medzi observačnými, dispozičnými a teoretickými výrazmi a k svojráznej koncepcii tzv. čiastočnej interpretácie, podľa ktorej teoretické termíny možno len čiastočne zakotviť v bezprostrednej skúsenosti. Zistené empirické údaje musíme nejako formulovať a vyjadriť v jazyku nejakej teórie. Zároveň musíme do istej miery priznať invariantnosť a nezávislosť faktov od teórie, pretože inak by bolo nepochopiteľné, prečo fakty jednu teóriu vyvracajú a inú potvrdzujú. Významové postuláty či pravidlá korešpondencie, ktoré pozitivisti pre tento účel zavádzajú, nevystihujú v plnej

šírke vzájomnú interakciu empirických a teoretických postupov v procese vedeckého poznávania.

„Protokolárne“ či „observačné“ vety vystupujú vo forme záznamov o údajoch meracích prístrojov a výsledkoch experimentov. Nemožno však súhlasiť so snahami pozitivistov pokladať vzťahy medzi pozorovanými javmi a skutočnosťou za čisto definičné. Veď meracie prístroje prinášajú množstvo objektívnych údajov o vlastnostiach, zložení a zmenách skúmaných látok a materiálov. Bez takýchto údajov nie je dnes mysliteľná moderná výroba, moderné technologické postupy. V úspešne fungujúcich prístrojoch je spredmetnená nielen práca a skúsenosť ľudí, ale aj časť teoretického a matematického aparátu vedy. Pritom napriek výhradám pozitivistov nachádza tu uplatnenie práve „materiálny modus reči“.

Kým princíp verifikácie smeruje k vnemom, k skúsenosti, logická syntax jazyka s jej orientáciou na formálnu analýzu v abstrakcii od významu výrazov smeruje ku konvencionalisticky zafarbenému zavádzaniu jazykových rámcov. Keďže prirodzený jazyk podľa pozitivistov narába s vágnymi a mnohoznačnými výrazmi, neostáva im iné ako zavádzať umelé kalkuly. Tieto sú však v ich koncepcii len čiastočne interpretované skúsenosťou. Preto neprekvapuje, že pozitivisti aj pri analýze vedeckého vysvetľovania hlavný dôraz kladú nie na objasnenie vysvetľovania v jednotlivých vedách, ale na vytváranie modelov, na racionálnu rekonštrukciu a formálno-logické vzťahy medzi explanansom a explanandom. Hovoria pritom síce o zákonoch, podmienkach i príčinách, no ak sa tieto výrazy chápu v dôsledne formálnom idiome jazyka, k ich praktickému použitiu možno dospieť len po veľmi zdĺhavých a vyumelkovaných operáciách.

Vysvetlenie javov prebiehajúcich v prírode a spoločnosti sa totiž nezaobíde bez výberu „relevantných“ podmienok a pôsobiacich činiteľov, bez aplikácie zákonov a bez mnohých predbežných empirických prieskumov. Až keď sa táto práca urobí, možno azda vety explanansu usporiadať tak, že z nich v niektorých prípadoch explanandum deduktívne vyplynie. No aj tak sa možno v rámci pozitivistickej koncepcie oprávnene pýtať, nakoľko sú aplikované zákony overené (potvrdené).

Z hľadiska pozitivistickej metodológie patrí pojem potvrditeľnosti medzi dispozičné predikáty, ktoré majú poznávací význam len vtedy, keď ich možno redukovať na bezprostrednú skúsenosť a zároveň sa požaduje presná formálna analýza, explikácia, definícia tohto pojmu v rámci logickej syntaxe. Podobné nezrovnalosti nachádzame aj pri výklade ďalších dôležitých pojmov. O teoretických pojmoch sa napr. predpokladá, že sú čiastočne interpretované v termínoch skúsenosti a zároveň sa predkladá koncepcia, podľa ktorej je vedecká teória v podstate neinterpretovaný kalkul, ku ktorému sa len dodatočne hľadá okruh použiteľnosti. Keďže sa v pozitivizme kalkuly pokladajú za analytické, čisto formálne výtvary, ostáva nejasné, ako môžu nezávisle od skúse-

nosti prispievať k rozvoju empirických poznatkov.

K nezhodám medzi deklarovanými zásadami a používanými postupmi dochádza aj v ďalšom kľúčovom bode pozitivistickej doktríny — vo fyzikalizme. Aby sa vyhli obvineniu z materiálneho idiomu reči a z metafyziky, formulujú princíp fyzikalizmu ako tézu, že jazyk fyziky je univerzálnym jazykom vedy. Táto téza však očividne protirečí faktom a tým aj požiadavke verifikovateľnosti. Veď čisto fyzikálnym jazykom nemožno vyjadriť ani také banálne tvrdenie, ako je: vtáky si stavajú hniezda a starajú sa o svoje mláďatá. Zato takéto správanie je aspoň čiastočne pochopiteľné, ak v zhode s poznatkami biológie predpokladáme u vtákov geneticky zakódované pudové a inštinktívne prvky súvisiace s rozmnožovaním. V živých organizmoch zaiste prebieha aj mnoho fyzikálnych a chemických procesov, no len dogmatik môže tvrdiť, že *všetky* deje v živých organizmoch možno vyjadriť jazykom *súčasnej* fyziky, ktorá pritom ešte nie je vnútorne zjednotená. Nemusíme byť ani špecialistami vo fyzike, aby sme videli, že popri fyzikálnych veličinách a jednotkách sa tu narába s integrálmi a diferenciálmi, vektormi, tenzormi a množstvom ďalších matematických, podľa pozitivistov analytických a formálnych postupov a metód, ale aj s výrazmi zaznávaného a podceňovaného prirodzeného jazyka, ako sú pohyb, sila, práca, zvuk, teplo, svetlo atď. Integrácia vedeckých poznatkov a metód nemôže prebiehať na základe vyumelkovaných, z vonkajšej ideológie násilne vnášaných konštrukcií. Môže sa však rozvíjať súčinnosťou celého radu poznatkových oblastí pri riešení naliehavých problémov súčasného sveta a uplatňovaním dosiahnutých výsledkov vo všetkých sférach spoločenského života.

LITERATÚRA

1. ABRAMOVA, N. T.: Celostnosť i upravljenije. Moskva 1974.
2. Antológia z diel filozofov. Zv. IX. Logický empirizmus a filozofia prírodných vied. Bratislava 1968.
3. KOTARBIŇSKA, J.: Ewolucja koła wiedenskiego. In: Logiczna teoria nauki. Ed. T. Pawlowski, Warszawa 1966.